

De lokale bronsmuntslag in de regio van Pisidië en Pamphylië tijdens de derde eeuw n.C.

Fran STROOBANTS

[Eng]

This study aims to reconstruct and explain the rich civic coin production in Pisidia and Pamphylia during the third century AD, a period when these two regions in the southwest of Asia Minor went through a distinct military, socio-economic and monetary evolution. Firstly, a quantitative analysis is carried out to reconstruct a regional mean of coin production. Secondly, the observed patterns and evolutions are analysed by means of some urban case-studies. In many cases the cause for an increase in coin production can be related to an increased military presence and/or the organisation of large-scale agones hieroi. However, some cities show a lack of active minting when one of these phenomena occurred. When a city had other stocks of small change at their disposal, there seems to have been no necessity to mint their own coinage, even during periods of increased purchasing power. In this way, it is possible that some kind of regional system existed with cities increasing their coin production at alternating intervals and only when strictly necessary, depending on the presence of absence of external stocks of small change.

[Ned]

Deze studie tracht de stedelijke bronsmuntslag in Pisidië en Pamphylië in kaart te brengen voor de derde eeuw n.C., een periode waarin deze regio's in het zuidwesten van Asia Minor een opmerkelijke militaire, socio-economische en monetaire ontwikkeling doormaakten. Ten eerste wordt via een kwantitatieve analyse een regionaal gemiddelde voor de muntproductie gereconstrueerd. Ten tweede worden de waargenomen patronen en evoluties geanalyseerd aan de hand van enkele stedelijke case-studies. Een toename in muntproductie blijkt in vele gevallen veroorzaakt te zijn door een verhoogde militaire activiteit en/of de organisatie van grootschalige agones hieroi. Wanneer een stad echter beschikte over een voldoende voorraad aan kleingeld, werd de eigen muntproductie niet opgedreven, ondanks een eventuele toename van de koopkracht. Op deze manier lijkt er een soort regionaal systeem te hebben bestaan, waarbij steden afwisselend overgingen tot aanmuntning en enkel wanneer dit strikt noodzakelijk was, afhankelijk van de aan- of afwezigheid van externe voorraden aan kleingeld.

1 Inleiding

Toen het muntatelier te Perge omstreeks het jaar 276 n.C. voorgoed zijn deuren sloot, kwam er een definitief einde aan de eeuwenlange traditie van lokale muntslag in het Oosten. Deze technologie kwam reeds ten tijde van de Griekse en Hellenistische onafhankelijke *poleis* tot ontwikkeling en zette zich ook

tijdens de eerste drie eeuwen van de Romeinse overheersing verder, wanneer verschillende stedelijke centra in de Oost-Romeinse provincies een eigen productie van bronzen kleingeld kenden. Deze stedelijke muntslag vormt sinds het midden van de vorige eeuw een belangrijk onderzoeksthema in het veld van de numismatiek, geschiedenis en archeologie. Via studies van de productie- en

circulatiepatronen, de iconografie en de metrologie wordt getracht de monetaire ontwikkelingen binnen hun historische context te plaatsen. In zowat elk van deze studies wordt melding gemaakt van een bijzondere regionale ontwikkeling tijdens de laatste helft van de derde eeuw. Wanneer ongeveer alle stedelijke muntateliers omstreeks de regering van Gallienus (260-268 n.C.) hun aanmunting van bronsmunten voorgoed hadden stopgezet, bleven een aantal ateliers in Pisidië en Pamphylië, twee geografische regio's in het zuidwesten van *Asia Minor* of het huidige Turkije, nog aanzienlijke hoeveelheden munten slaan tijdens de regeringen van keizer Claudius II Gothicus (268-270 n.C.), Aurelianus (270-275 n.C.) en Tacitus (275-276 n.C.). Ondanks deze opvallende evolutie op regionale schaal, werd de zeer rijkelijke derde-eeuwse muntslag van Pisidië en Pamphylië nog nooit aan een individuele studie onderworpen. Hier wil dit artikel dan ook verandering in brengen: het betreft een exhaustieve studie van de derde-eeuwse productie van bronsmunten in de regio van Pisidië en Pamphylië, waarbij naast het reconstrueren en analyseren van de evoluties in aanmunting getracht wordt deze patronen binnen de historische ontwikkeling van de regio te verklaren.

2 Socio-economische ontwikkelingen in het derde-eeuwse Pisidië en Pamphylië

Tijdens de derde eeuw n.C. werd het Romeinse Rijk voor het eerst in zijn geschiedenis met een continue druk aan zowel de oostelijke als westelijke grenzen geconfronteerd, wat tot grootschalige politieke,

economische, sociale en morele veranderingen leidde. Dit was niet in het minst het geval voor de regio van Pisidië en Pamphylië, gelegen in het zuidwesten van *Asia Minor* (fig. 1). Het gebied bood in het zuiden toegang tot de Middellandse Zee en was in het westen, noorden en oosten beschermd door natuurlijke barrières van gebergten (zie o.a. Mitchell 1993, 70-71; Brandt 2005, 12-19; Grainger 2009, xi-xiv). Door deze gunstige geografische ligging kreeg de regio van Pisidië en Pamphylië tijdens de derde eeuw een sleutelrol toebedeeld in de logistieke en strategische rijkspolitiek.

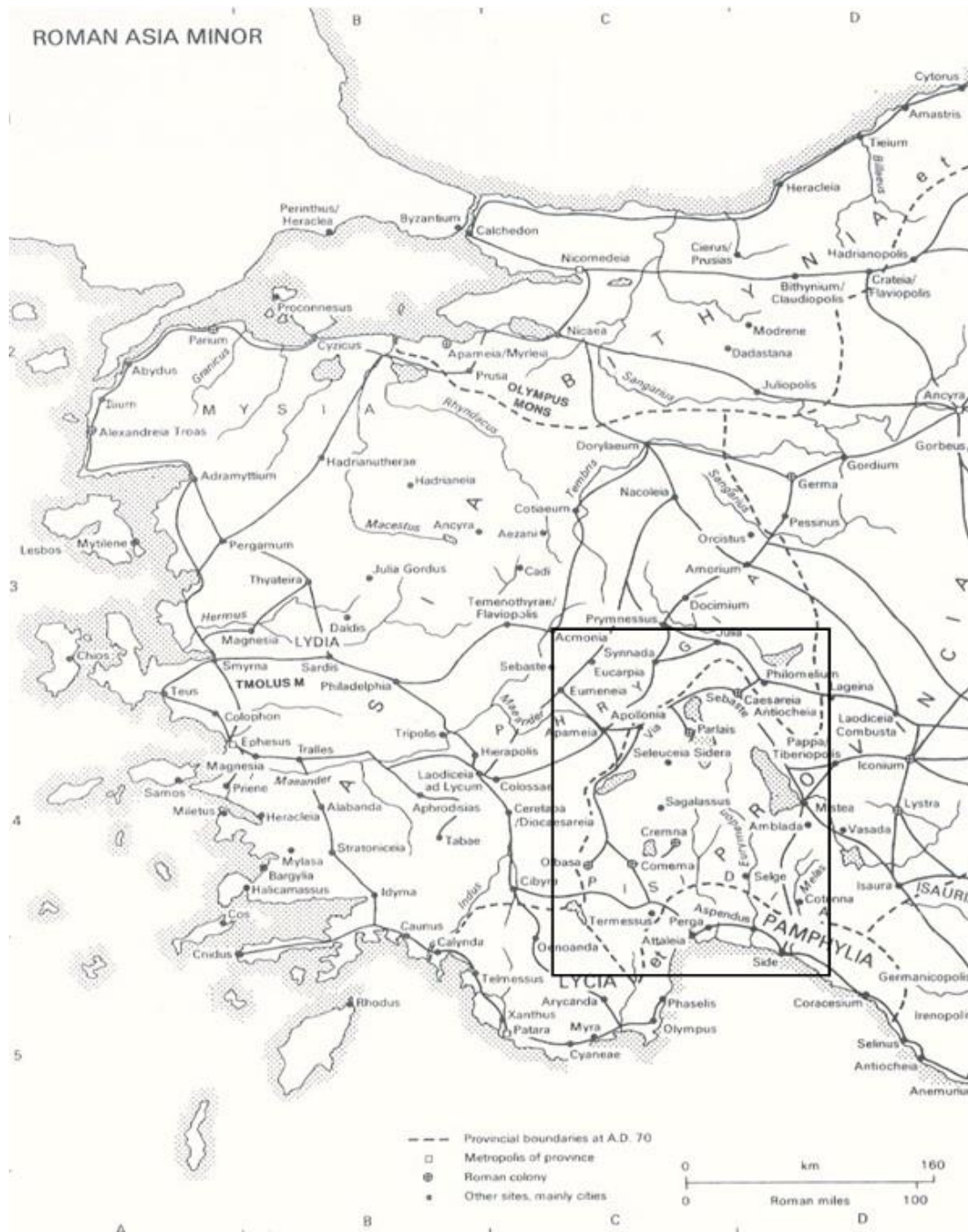
Enerzijds werden de soldaten die zich aan de oostelijke rijksgrens bevonden voorzien van levensmiddelen via de *annona militaris*¹. Deze voorraden werden in het binnenland van *Asia Minor* verzameld en vervolgens via de

---

1 De term *annona militaris* slaat op de bevoorrading van het leger, die werd georganiseerd door de Romeinse overheid en bestond uit belastingsheffingen van graan, olijfolie, wijn en manschappen in de verschillende provincies van het rijk, eventueel aangevuld met staatsaankopen. Deze bevoorrading gebeurde vanuit *Asia Minor* zowel over land als over zee, waarbij de voorraden, ingezameld bij de lokale gemeenschappen, richting Syrië, Egypte, de Balkan en de noordelijke grens aan de Eufraat verscheept werden. Over land liep de transportroute vanuit Byzantium via de *Via Tauri*, waarna ze via de Cilicische vlakte en het Amanusgebergte de Syrische bergpas bereikte. De overzeese verbinding verliep vanuit Pamphylië via de haven van Side, waardoor het belang van deze stad enorm toenam (zie o.a. Elton 2008, 290-296; Mitchell 1993, 250-253).

belangrijke Pamphylic haven van Side richting Syrië verscheept werd (Mitchell 1993, 250-253; Elton 2008, 292-294, 296). Anderzijds deden de beschermde gebieden van het Taurusgebergte dienst als doorgangszone en tijdelijke verblijfplaats voor militaire eenheden tijdens de verschillende Perzische,

Parthische en Gotische campagnes (Mitchell 1993, 228-232, 238). Daarenboven konden de havensteden Perge en Side door hun veilige ligging uitgroeien tot belangrijke hoofdkwartieren van de Romeinse vloot en militaire troepen (Mitchell 1993, 238; Vanhaverbeke & Waelkens 2003, 121).

Figuur 1. Kaart van het westen van Romeins Asia Minor. Het kader geeft bij benadering de regio van Pisidië en Pamphylië aan (Talbert 1985, 160).

Deze doorgedreven militarisering van Pisidië en Pamphylië had zowel positieve als negatieve gevolgen voor de regio. Hoewel de eisen en plundertochten van de Romeinse soldaten tot grote moeilijkheden op het platteland en opstanden van de lokale bevolking leidden (zie o.a. Mitchell 1993, 232-235; Vanhaverbeke & Waelkens 2003, 118, 121), leken steden die een belangrijke rol speelden in de keizerlijke politieke, logistieke en strategische belangen een periode van bloei door te maken. Dit was het gevolg van de vele titels en privileges die de Romeinse staat aan deze centra toekende. Dergelijke rechten verzekerden namelijk enerzijds de loyaliteit en hulp van de stedelijke overheid aan de keizer, en verleenden de steden anderzijds een superieure positie ten aanzien van hun naburige centra. Dit laatste was van groot belang binnen de Hellenistische traditie van lokaal patriottisme en interstedelijke rivaliteit (Mitchell 1993, 238, 250-253; Waelkens 2002, 356-357; Vanhaverbeke & Waelkens 2003, 118; Elton 2008, 290-296). Eén van de belangrijkste en meest verleende privileges was die van de toestemming tot het organiseren van *agones*, festivals met artistieke en atletische competities. Via dit voorrecht trachtte de heersende keizer de sympathie en loyaliteit van bepaalde strategisch belangrijke centra te winnen (Price 1984, 108-110; Mitchell 1993, 217-225; Klose 2007, 132). Omwille van haar belangrijke rol in de keizerlijke belangen, zag de regio van Pisidië en Pamphylië dan ook een enorme toename van het aantal kleinere *themides* en grootschalige *agones*

hieroi tijdens de derde eeuw (Mitchell 1990, 191; Weiss 1991, 370-374; Weiss 1992, 154; Mitchell 1993, 225).

Dergelijke voorrechten vielen echter niet enkel te beurt aan de steden in kwestie zelf, maar ook aan hun lokale elite, die als verantwoordelijken en sponsors van het stedelijke leven optraden. Als tegenprestatie voor hun steun aan de Romeinse staat werd hen een plaats als administratieve of militaire functionaris binnen de keizerlijke hiërarchie toegekend, waarbij een aantal individuen het tot senator of proconsul schopten (zie o.a. Brown 1971, 22-33, 40; Mitchell 1993, 198-199, 217-225; Devijver 1997, 147-151; Mitchell 1999, 421-433). Deze situatie, die voor beide partijen belangrijke voordelen inhield, zou in Pisidië en Pamphylië leiden tot een fenomeen dat Stephen Mitchell als de "*second wave of Romanisation*" (Mitchell 1999) beschreef. Als gevolg van het aangaan van een dergelijke genegotieerde relatie tussen de Romeinse staat en de provinciale machtshebbers kenden beide partijen voor het eerst duidelijk gelijkaardige belangen. Dit leidde ertoe dat de Pisidische en Pamphyliche steden zich ideologisch en praktisch steeds meer op het Romeinse Keizerrijk richtten.

"Social change in third century Pisidia may be summarised as a thorough ideological Romanisation of the local aristocracy. The region's hopes for success or failure were indivisibly bound up with the fortunes of the reigning emperors and their armies [...] Pisidia has been part of the Roman Empire since the principate of Augustus, but it was not until the integrity of the

empire first came under serious threat in the third century, that the local landowners and city notables finally embraced the culture of Roman power, of its emperors and its armies." (ibid., 433).

In het stedelijke milieu reflecteerde deze transformatie zich onder andere in de verregaande ontwikkeling van de keizerscultus, het oprichten van monumenten voor keizers en overwinningen, de aanname van een Romeinse nomenclatuur door de lokale, nu keizerlijke elite en de organisatie van festivals of *agones hieroi*, opgedragen aan de keizerlijke familie (zie o.a. Mitchell 1990, 189-193; Mitchell 1993, 198-199, 217-225; Mitchell 1999, 421-433; Van Nijf 2001, 307-334). Het is met andere woorden duidelijk dat de regio van Pisidië en Pamphylië waarschijnlijk veel beter kon omgaan met het derde-eeuwse militaire en economische tumult dan traditioneel gedacht werd. Eerder dan te spreken van een snel verval, lijken de steden een fundamentele transformatie op socio-economisch vlak te hebben ondergaan (Harl 1987, 87-88).

3 De evolutie van de lokale bronsmuntslag

De militaire dreiging van de derde eeuw had echter ook gevolgen op monetair vlak. In de oostelijke Romeinse provincies bestond reeds sinds de Hellenistische periode het fenomeen van de lokale muntslag. Dit hield in dat individuele steden zelf bronsmunten produceerden, die op de lokale markt als kleingeld functioneerden. Hoewel deze aanmuntingen in de derde eeuw een explosieve groei doormaakten, zowel wat betreft het geproduceerde

volume als het aantal ateliers, werd de technologie tijdens de regering van keizer Gallienus op de meeste plaatsen definitief stopgezet.² De officiële en sterk ontwaarde *antoniniani*, die zowel via de aanwezige militaire eenheden (Jones 1963, 325-326; Harl 1987, 19; Mitchell 1993, 255-256; Ziegler 1996, 121, 124, 126-127) als via de nieuw opgerichte rijksateliers (zie o.a. Jones 1963, 341-342; Howgego 1985, 98-99; Butcher 1988, 20, 26-27; Howgego 1995, 138-139; Katsari 2003a; Burnett 2004, 63-64; Katsari 2005, 272, 273) massaal verspreid werden, namen de rol van kleingeld over en maakten de productie van bronsgeld niet langer noodzakelijk en winstgevend. Ook de dalende interesse in dergelijke stedelijke aangelegenheden (zie *supra*) zorgde ervoor dat de elite van de eigen muntslag afzag (Howgego 1985, 71-72, 98-99; Howgego 1995, 139-140; Katsari 2003a).

Opvallend binnen deze context is echter dat net de strategisch belangrijke regio van Pisidië en Pamphylië, gekenmerkt door een gezamenlijke militaire en socio-economische evolutie (zie *supra*), een afwijkende evolutie vertoont. Ten eerste werd de regio gedurende de gehele derde eeuw gekenmerkt door een zeer rijkelijke bronsmuntslag. Ten tweede gingen een

---

² Voor een overzicht van de evolutie van de stedelijke bronsmuntslag in de derde eeuw, zie: Butcher 1988, 19; Callu 1969, 23; Harl 1996, 109, 111; Howgego 1985, 98; Johnston 1984, 250; Jones 1963, 310-312, 325-326; Katsari 2005, 267-268; Leschorn 1981, 253-256, 258-260, 263-264.

aantal Pisidische en Pamphyliche centra nog geruime tijd tot aanzienlijke bronsaanmuntingen over nadat zowat alle lokale ateliers in de Oost-Romeinse provincies hun deuren reeds hadden gesloten. Zo muntten Selge, Sagalassos, Prostanna, Seleuceia Sidera en Antiochia ad Pisidiam nog verder aan onder de regering van Claudius II en zijn er uit de regeerperiode van keizer Aurelianus nog bronsmunten gekend uit Perge, Side, Selge, Sillyum en Cremna. Onder Tacitus was de productie van lokale bronsmunten ten slotte beperkt tot Perge, waarna ook de lokale bronsmuntslag in Pisidië en Pamphylië definitief werd stopgezet (Jones 1963, 341; Callu 1969, 25; Butcher 1988, 21; Johnston 2007, 62).

Ook het voortleven van de lokale muntslag in Pisidië en Pamphylië werd reeds op verschillende manieren verklaard. Een eerste interpretatie schrijft de uitzonderlijke aanmuntingen toe aan de beperkte toevloed van de *antoniniani* in de regio, als gevolg van de geografisch geïsoleerde positie van het gebied en het ontbreken van een keizerlijk muntatelier in de nabije omgeving. Deze afwezigheid van *antoniniani* had tot gevolg dat de bronsmunten in het westen van *Asia Minor* hun functie als kleingeld behielden en de aanmunting in Pisidië en Pamphylië nog een tijdlang noodzakelijk en mogelijk ook winstgevend bleef (Jones 1963, 341; Howgego 1985, 71; Butcher 1988, 21; Howgego 1995, 140). Johnston stelt een alternatieve interpretatie voor om de voortzetting van de bronsmuntslag in het zuidwesten van *Asia Minor* te verklaren. Volgens haar wijst de

massale productie van stukken met een nominale van tien *assaria* in de regio sinds de jaren 250 op het feit dat de wisselkoers van de bronsmunten hier op die manier werd aangepast dat tien *assaria* overeenkwamen met één *denarius* en twintig *assaria* met één *antoninianus*. Indien dit het geval was, nam de koopkracht van één *assarion* toe, waardoor de bronsmunten hier wel de concurrentie met de officiële zilvermunten konden blijven aangaan (Johnston 2007, 70).

4 Doel

Ondanks haar zeer rijkelijk karakter en de opvallende evolutie op regionale schaal, werd de muntslag van Pisidië en Pamphylië nog nooit aan een individuele studie onderworpen. Dit is echter van belang omwille van twee redenen. Ten eerste toonden recente studies (zie o.a. Johnston 2007; Elton 2008; Poblome 2008) duidelijk aan dat ontwikkelingen en evoluties zich tijdens het Romeinse principaat voornamelijk op het niveau van de regio manifesteerden. Ten tweede kan dergelijk regionale kader als achtergrond functioneren voor toekomstig onderzoek van stedelijke muntcontexten. Men kan namelijk pas afwijkende evoluties in de muntslag van een bepaalde stad onderkennen, wanneer men ze tegen een regionale standaard kan afwegen (Reece 1982, 352; Reece 1994, 266-267).

De doelstelling van deze studie is binnen deze visie geformuleerd: ook in dit numismatisch onderzoek wordt de regionale schaal namelijk als voornaamste eenheid van ontwikkeling beschouwd. Kort

samengevat is de bedoeling van deze studie tweevoudig. Eerst en vooral tracht het onderzoek een regionaal kader te creëren met betrekking tot de lokale bronsmuntslag in de regio van Pisidië en Pamphylië vanaf de regering van keizer Septimius Severus (198-211 n.C.) tot keizer Tacitus (275-276 n.C.), dat dienst kan doen als representatieve standaard. Als dusdanig kan het in later onderzoek gebruikt worden om de aard, de kwantiteit en het belang van de evoluties in de stedelijke muntslag ten opzichte van dit gemiddelde te evalueren. Ten tweede wordt getracht de waargenomen evoluties in de muntproductie te verklaren aan de hand van enkele specifieke stedelijke case-studies.

5 De reconstructie van het regionale gemiddelde

Voor het in kaart brengen van de regionale tendensen in de productie van lokale bronsmunten te Pisidië en Pamphylië werd een beroep gedaan op bronnenmateriaal uit publieke en private collecties, afkomstig van musea, penningkabinetten, universiteiten en private verzamelaars.³ De lokale

---

³ De data die de basis van het kwantitatief onderzoek vormden zijn afkomstig uit zestien publieke en private collecties, met name de bronsmunten van het British Museum in Londen, het Penningkabinet te Brussel, het Penningkabinet te Parijs, het Deens Nationaal Museum te Kopenhagen, het Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig, het Fitzwilliam Museum te Cambridge, de Newham Davis-collectie in het Marischal College te Aberdeen, de universiteit van

bronsmunten uit de Oost-Romeinse provincies vertonen het portret en de titulatuur van de heersende Romeinse keizer op de voorzijde, terwijl de naam van de aanmuntende stad in kwestie op de achterzijde werd aangebracht. Het is dus mogelijk het moment van productie binnen een ruim tijds kader te dateren en de aanmunting en het initiële gebruik toe te schrijven aan een bepaalde stad. Als dusdanig kan het onderzoek van stedelijke bronsmunten in muntcatalogi een inzicht geven in de relatieve productie van de verschillende aanmuntende steden per keizer. Wanneer deze gegevens vervolgens met elkaar vergeleken worden, zowel in tijd als in ruimte, wordt het mogelijk de tendensen in het ritme van de aanmuntingen in de regio van Pisidië en Pamphylië voor de derde eeuw te reconstrueren en te interpreteren (Reece 1987, 323).

Toch brengt dit bronnenmateriaal enkele problemen met zich mee

---

Tübingen, de Pfälzer Privatsammlung in München, de Lewiscollectie in het Corpus Christi College te Cambridge, de Leypold-collectie in de Oostenrijkse Nationale Bank te Wenen, het Hunterian Museum te Glasgow, de Righetti-collectie in het Historisch Museum te Bern, de Marc Bar-collectie in het penningkabinet te Brussel, de von Aulock-collectie in Berlijn en de Lindgrencollectie in de Universiteit van San Francisco. Op de munten uit het Penningkabinet te Brussel, het British Museum en de Lindgren-collectie na, werden al deze collecties gepubliceerd door het zogenaamde *Sylloge Nummorum Graecorum*-project, dat als doel heeft geïllustreerde catalogi van Griekse munten in publieke en private collecties, waartoe ook de lokale bronsmunten uit de Oost-Romeinse provincies gerekend worden, uit te geven.

(Katsari 2003b, 47-48). Zo is bijvoorbeeld de precieze vondstcontext van dergelijke munten zelden tot nooit bekend (Katsari 2011, 32). Ook zijn zowat alle collecties samengesteld volgens het zogenaamde 'verzamelaarsprincipe', met als doel om minstens één stuk te verwerven van zoveel mogelijk verschillende types zodat de aangelegde verzameling als referentiekader kan dienen (Reece 1993, 333). Daarnaast interesseren verzamelaars zich voornamelijk voor zeldzame en waardevolle exemplaren met een bepaald type afbeelding op de voor- of achterzijde. Zowel de publieke als private collecties zijn daarom meestal slechts een zeer kleine selectie van de munten die teruggevonden werden, die op hun beurt maar een fractie van het totaal aantal geproduceerde en exemplaren vormen (Reece 1993, 333). Men is dan ook verplicht steeds een groot aantal catalogi te raadplegen eer men van een representatief staal kan spreken en een betrouwbare reconstructie van het productiepatroon kan opbouwen. Wanneer men echter de bronsmunten afkomstig van dergelijke collecties vergelijkt met opgravingvondsten, wordt duidelijk dat zij vaak toch een gelijkaardig patroon schijnen te volgen (Katsari 2011, 33). Dit was bijvoorbeeld ook het geval voor de munten van Sagalassos, waar zowel de exemplaren afkomstig uit collecties als uit de opgravingen een duidelijke piek onder de keizers Macrinus en Claudius II Gothicus vertonen.

De lokale bronsmunten, in totaal 4103 exemplaren, werden per regering gekwantificeerd. In een

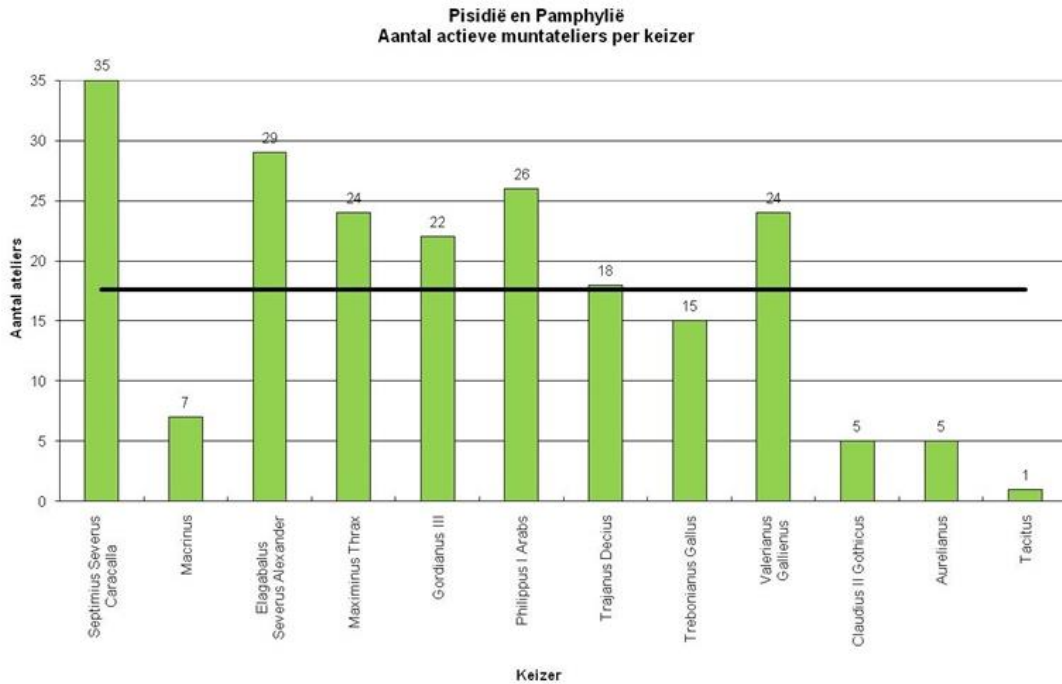
aantal gevallen is het echter zeer moeilijk om de munten aan een specifieke regering toe te wijzen. Zo valt er bijvoorbeeld geen onderscheid te maken tussen de munten die keizer Gallienus sloeg tijdens zijn co-regentschap met keizer Valerianus (253-260 n.C.) en de exemplaren uitgegeven ten tijde van zijn alleenheerschappij (260-268 n.C.). Omwille van deze problematiek worden de munten uit respectievelijk de regeerperioden van Septimius Severus en Caracalla (198-217 n.C.), Severus Alexander en Elagabalus (218-235 n.C.) en Valerianus en Gallienus (253-268 n.C.) samen gegroepeerd en behandeld. Om vervolgens het mogelijke effect van de duur van de verschillende regeerperiode op het aantal geproduceerde munten uit te sluiten, wordt het aantal munten die toe te wijzen zijn aan een bepaalde regering steeds gedeeld door het aantal maanden die de regering telt en vervolgens vermenigvuldigd met 100, als variatie op de formule van Ravetz-Casey (Ravetz 1964, 206; Casey 1986, 88-90). Naast het aantal geproduceerde munten, werd ook het aantal muntslaande steden per regeerperiode berekend. De zo bekomen waarden, die het regionale kader of 'gemiddelde' van de stedelijke muntslag vormen, werden vervolgens via histogrammen geanalyseerd.

De kwantificatie van het muntmateriaal toont aan dat er weinig eenduidige patronen in de derde-eeuwse muntproductie te onderkennen zijn. Zowel het aantal actieve muntateliers (fig. 2) als het geproduceerde volume (fig. 3) vertonen geen eenduidig stijgende of dalende tendens. Wel is het duidelijk

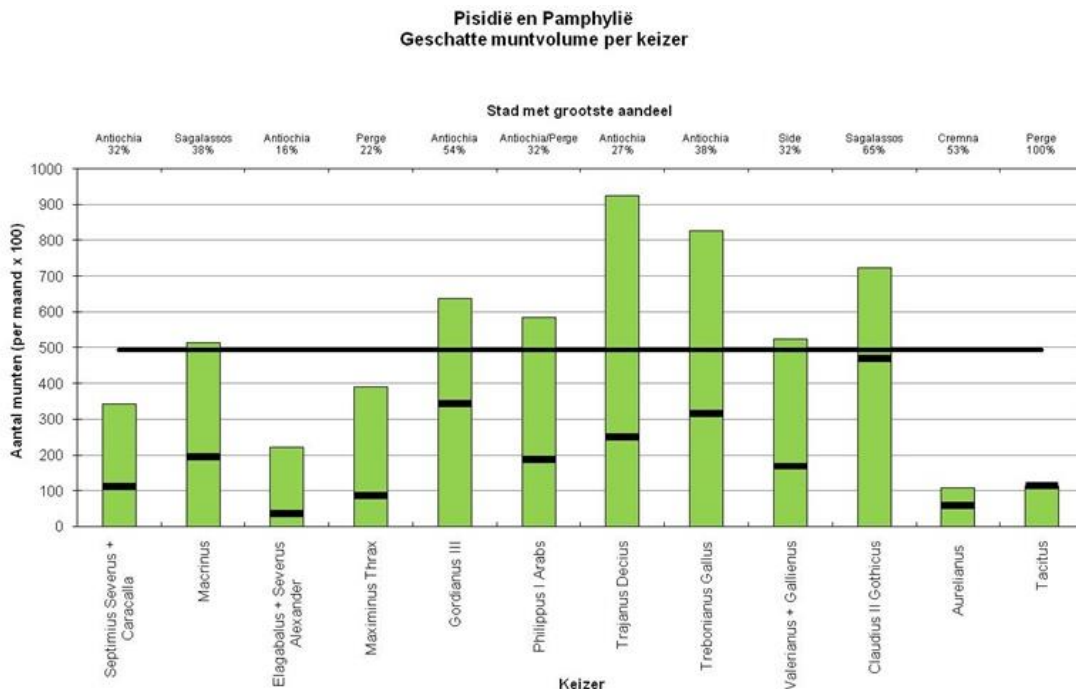

dat het aantal actieve ateliers zeer hoog blijft tot tijdens de regering van de keizers Valerianus en Gallienus, terwijl het geproduceerde

volume tot onder Claudius II Gothicus aanzienlijke hoeveelheden blijft bereiken.

Figuur 2. Grafische weergave van het aantal actieve ateliers per keizer voor de regio van Pisidië en Pamphylie in de derde eeuw. De horizontale lijn geeft het gemiddelde aantal actieve ateliers voor de derde eeuw in de regio aan.

Figuur 3. Grafische voorstelling van het geschatte muntvolume per keizer voor de regio van Pisidië en Pamphylie in de derde eeuw. De doorlopende zwarte lijn geeft het gemiddelde aantal geproduceerde munten voor de derde eeuw in de regio weer. De korte zwarte lijntjes vertegenwoordigen voor de periode in kwestie het aandeel van het meest productieve ateliers, benoemd op de horizontale as bovenaan.

Daarnaast bleek een groot aandeel van de aanmunting per keizer zich vaak in één centrum, in het bijzonder Side, Perge, Sagalassos, Antiochia ad Pisidiam of Cremna, te situeren (fig. 3). De belangrijkste centra voor stedelijke muntslag blijken Antiochia ad Pisidiam en Perge geweest te zijn, die respectievelijk gedurende zes en drie perioden verantwoordelijk zijn voor de grootste aanmuntingen in de regio.⁴

6 Interpretatie van de tendensen in muntproductie

Vervolgens werden de evoluties in de muntproductie op een contextuele wijze geanalyseerd aan de hand van enkele specifieke stedelijke case-studies. Hierbij werd de vraag gesteld waarom welbepaalde centra tijdens een bepaalde regering al dan niet besloten hun muntproductie op de drijven. Deze case-studies werden gekozen op basis van twee criteria. Enerzijds gaat het om steden die tijdens een bepaalde regering duidelijk van het regionaal gemiddelde afwijken en waar dus blijkbaar een prikkelende factor aanwezig was om de stedelijke aanmunting op te drijven. Anderzijds diende het te gaan om centra waar

voldoende archeologische, monetaire en historische informatie voor beschikbaar is om de bekomen numismatische data mee te confronteren.

Het is niet de bedoeling om alle afzonderlijke pieken en dalen in de derde-eeuwse muntslag te Pisidië en Pamphylië te verklaren, maar eerder om een aantal hypothesen te testen die mogelijk aan de basis van de evoluties in muntproductie lagen. Door de studie van enkele goed gedocumenteerde stedelijke situaties zal nagegaan worden of respectievelijk de aanwezigheid van militaire troepen, de organisatie van *agones*, de graad van urbanisatie en de regionale circulatie van bronsgeld een effect op de muntslag had. Ten slotte zal er vanuit deze case-studies een synthese met betrekking tot de evolutie van de derde-eeuwse muntproductie voor de gehele regio van Pisidië en Pamphylië naar voren geschoven worden.

6.1 MILITAIRE AANWEZIGHEID

Zoals eerder in dit artikel uitgebreid werd besproken, viel de regio van Pisidië en Pamphylië in de derde eeuw te beurt aan een steeds sterker wordende militarisering. Dergelijke aanwezigheid van Romeinse militaire troepen wordt in de literatuur⁵ vaak gezien als oorzakelijk voor een stijging in de lokale muntproductie in een regio of

---

4 In dit artikel wordt slechts zeer kort bij de puur kwantitatieve resultaten stilgestaan, enerzijds wegens plaatsgebrek, anderzijds om meer aandacht te kunnen besteden aan de interpretatie van enkele opmerkelijke evoluties onder punt 7. Voor een uitgebreidere bespreking van de waarden, dient de masterproef die de basis vormde voor dit artikel geraadpleegd te worden (Stroobants 2010).

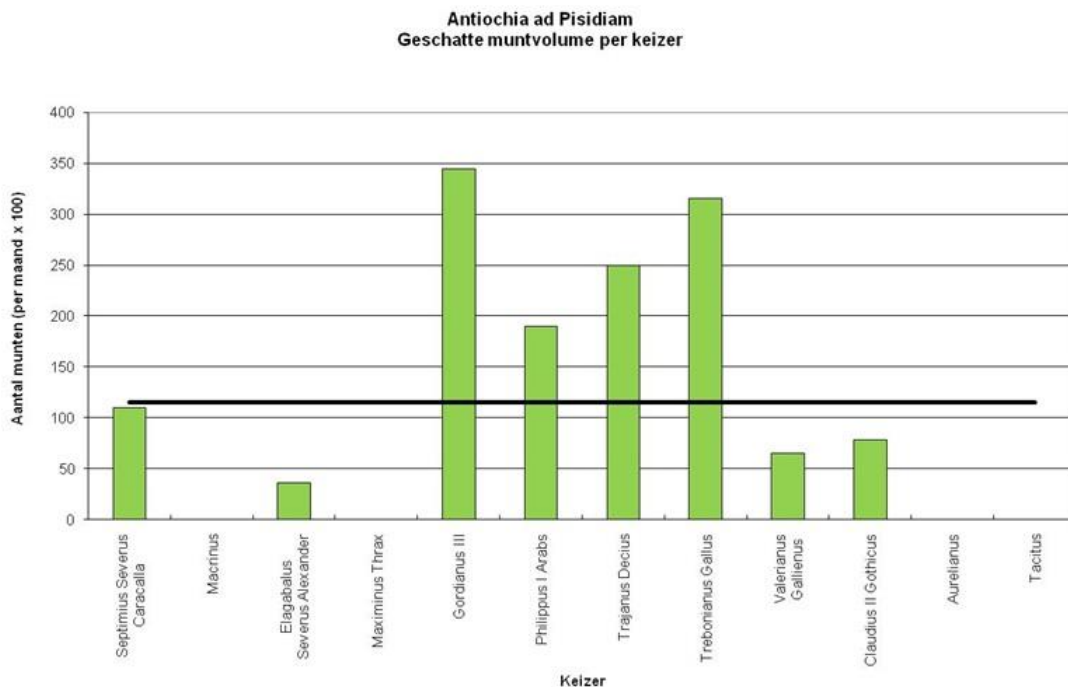
---

5 Zie o.a. Harl 1987, 19; Jones 1963, 325-326; Mitchell 1993, 255-256; Ziegler 1996, 121, 124, 126-127. Voor enkele kritische bemerkingen bij deze hypothese, zie Elton 2008, 298-230; Katsari 2008, 252-263 en Katsari 2011, 216-219.

stad. Een doortocht van het leger zorgde inderdaad mogelijk voor een snelle ontwikkeling van de lokale economie. De soldaten, die hun loon in imperiale zilveren *denarii* of *antoniniani* ontvingen, hadden namelijk nood aan brongeld om hun dagdagelijkse transacties in de Oost-Romeinse provincies te vervolledigen. Dit had tot gevolg dat zowel voor de geldwisselaars, die het gemunte edelmetaal van de troepen omwisselden in lokaal brongeld, als voor de lokale handelaars, die nood hadden aan wisselgeld voor

transacties op de markt, een stijging in de hoeveelheid beschikbare stedelijke munten noodzakelijk was. Bijgevolg werd er in zulke omstandigheden door de stedelijke overheid tot muntproductie overgegaan.

Als dusdanig zou een toename in muntproductie symptomatisch kunnen zijn voor de aanwezigheid of doortocht van militaire eenheden, die door hun koopkracht voor een opbloei van de lokale monetaire economie zorgden.

Figuur 4. Grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Antiochia ad Pisidiam in de derde eeuw. De zwarte lijn geeft het gemiddelde aantal geproduceerde munten voor de derde eeuw weer.

6.1.1 Antiochia ad Pisidiam onder Gordianus III

De eerste stad wiens lokale bronsmuntslag aan een case-study onderworpen wordt om deze hypothese te testen, is de Romeinse

kolonie Antiochia ad Pisidiam. Door haar rol als spil van de *Via Sebaste*⁶,

⁶ Weg die in 6 v.C. tijdens de regering van keizer Augustus werd aangelegd, en de kolonies van Pisië met elkaar en met de Pamphylicse vlakte en havens verbond (Mitchell 1993, 70).

was deze stad van groot strategisch belang binnen de regio (Levick 1967, 38-41). Wanneer we de evoluties in de stedelijke muntslag voor de derde eeuw bekijken, valt in vergelijking met het regionale gemiddelde voornamelijk de grote piek tijdens de regering van Gordianus III op (fig. 4). Ten eerste werd tijdens deze periode geen piek bereikt in het aangemunte volume in de gehele regio van Pisidië en Pamphylië. Daarenboven concentreerde 54% van het totale aantal geproduceerde munten in Pamphylië en Pisidië onder Gordianus III zich in Antiochia (fig. 3).

De piek onder Gordianus III wordt traditioneel verklaard door de mogelijke aanwezigheid van militaire troepen onder leiding van de keizer zelf in de kolonie, mogelijk tijdens de veldslag tegen de Perzische Sassaniden tussen 242 en 243.

Figuur 5. Keerzijde van een bronsmunt uit Antiochia ad Pisidiam, uitgegeven onder keizer Gordianus III. De keizer wordt afgebeeld te paard, met lauwerkrans en militaire klederdracht. Met de rechterhand maakt hij een groetend gebaar, in de linkerhand draagt hij een scepter. Voor hem loopt een soldaat met een lans en een trofee. Achter het paard zijn twee soldaten met legioenstandaarden zichtbaar (Kryzanowksa 1970, plaat XXXII.15).

A. Kryzonowska, die een gedetailleerde studie maakte van de stedelijke muntslag in Antiochia vanaf de Hellenistische periode tot de regering van Claudius II Gothicus, gebruikt de iconografie van bepaalde muntreeksen om deze hypothese te staven.

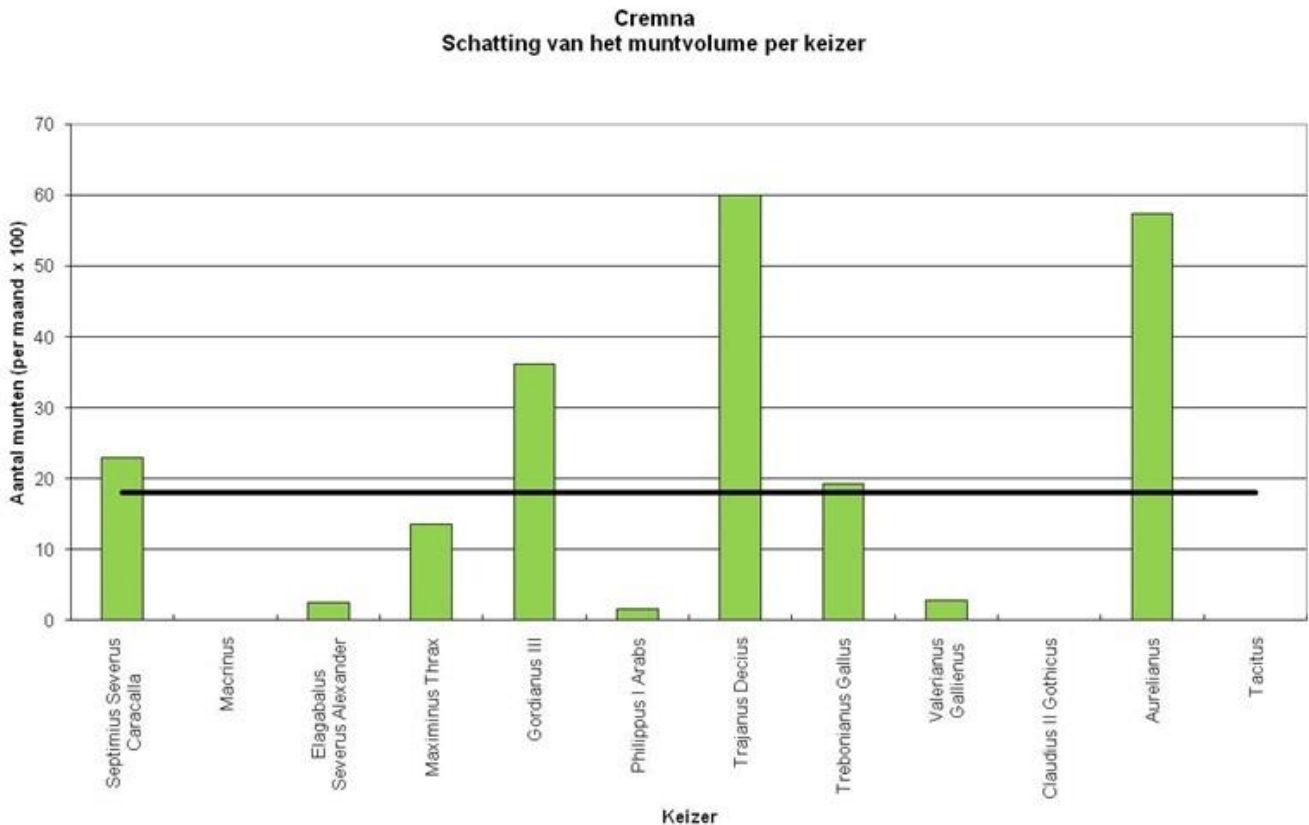
Voornamelijk de zogenaamde *Adventus*-munten (SNG von Aulock 4955; Kryzanowksa 1970, plaat XXXII.15), die de aankomst van de keizer in een stad afbeelden, zijn in dit opzicht zeer belangrijk (fig. 5). Dergelijke munten tonen de keizer in militaire klederdracht te paard terwijl hij met één hand een groetend gebaar maakt. Deze exemplaren zijn typisch Romeins van aard en werden ook in het officiële atelier te Rome aangemunt wanneer de keizer na een veldtocht naar de hoofdstad terugkeerde (Kryzanowska 1970, 56-57). Volgens Kryzanowska werden deze en andere bronsmunten massaal geproduceerd om te kunnen voorzien in de grootschalige kosten die het verblijf van militaire eenheden en het keizerlijke hof met zich meebracht. De bezoekers hadden niet enkel nood aan voedsel en infrastructuur, maar daarnaast dienden ook publieke ceremoniën of festivals georganiseerd te worden om het verblijf van de keizer te vieren. Kryzanowska ziet ook de metrologische veranderingen die de munten in Antiochia in deze periode ondergaan als bewijs voor deze hypothese. Tijdens de regering van Gordianus III werden namelijk grote hoeveelheden *sestertii* aangemunt (*Ibid.*, 175-185), die vrijwel steeds meer dan twintig gram wogen. Dit staat in sterk contrast met de voorgaande en volgende periode, wanneer voornamelijk *asses* of halve

asses met een gewicht van minder dan tien gram werden aangemunt (*Ibid.*, 135-175, 185-211). Volgens de auteur deden de kleine asses eerder dienst als betaalmiddel voor dagdagelijkse transacties op de lokale markt, terwijl de meer waardevolle *sestertii* gebruikt werden om als officieel betaalmiddel voor grootschalige Romeinse uitgaven te dienen (*Ibid.*, 62-63, 88-91).

Bij deze interpretatie dringen zich echter een aantal bedenkingen op. Ten eerste lijkt het vreemd dat de grootschalige kosten die het leger met zich meebracht door stedelijke bronsmunten betaald zouden worden. Voedsel en infrastructuur werd waarschijnlijk gewoon geëist van de lokale inwoners zonder dat zij hier een vergoeding voor kregen, zoals blijkt uit de vele klachten uit de derde eeuw over uitbuiting en afpersing door de troepen (zie o.a. Mitchell 1993, 232-235). De ceremoniën en feesten die met het verblijf van de keizer gepaard gingen werden daarnaast waarschijnlijk gesponsord door de stedelijke overheid of rijke eliteleden. Het aanmunten van grote *sestertii* kan daarenboven verklaard worden binnen het monetaire kader van de derde eeuw. Mogelijk zorgde de ontwaarding van de *denarii* en de derde-eeuwse prijsstijgingen er namelijk voor dat ook het bronsgeld moest worden aangepast om het in circulatie te kunnen houden. Dit gebeurde in Pisidië en Pamphylië in eerste instantie door de uitgifte van grotere denominaties (Johnston 2007, 32). Indien dit inderdaad als verklaring kan dienen voor de

situatie in Antiochia onder Gordianus III, valt op dat de metrologische aanpassingen in de kolonie echter zeer vroeg gebeurden in vergelijking met de rest van Pisidië en Pamphylië. Ondanks deze opmerkingen kan de stijging in de muntproductie onder Gordianus III nog steeds in verband gebracht worden met mogelijke militaire en keizerlijke aanwezigheid, in die zin dat de bronsmunten niet als soldij, maar als ruil- en wisselgoed voor het officiële zilvergeld van de soldaten gebruikt werden. Dit verklaart mogelijk ook de vroege overgang naar grotere denominaties in Antiochia. Door de aanwezigheid van militaire eenheden onder Gordianus III kwam de kolonie reeds vroeg in contact met het sterk ontwaarde officiële zilvergeld en werden zij toen al verplicht hun bronsmunten hieraan aan te passen.

Hoewel het aannemelijk is dat de aanwezigheid van Romeinse militairen, mogelijk onder leiding van de keizer, inderdaad de piek in de muntslag in Antiochia onder keizer Gordianus III verklaart, kan een dergelijke interpretatie niet gelden voor het grote aangemunte volume onder de keizers Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus (fig. 4) in de stad. Omwille van de tijdelijke vrede met de Perzen, die onder Philippus I Arabs in 244 was afgekocht, bleef het relatief rustig in het Oosten en ondernamen de keizers geen expedities in die richting. Voor deze grootschalige aanmuntingen, zal met andere woorden een andere verklaring gezocht dienen te worden.

Figuur 6. Grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Cremna in de derde eeuw. De zwarte lijn geeft het gemiddelde aantal geproduceerde munten voor de derde eeuw weer.

6.1.2 Cremna onder Valerianus / Gallienus

Een tweede case-study wordt geleverd door de Romeinse kolonie Cremna, waar de welvaart na twee eeuwen van bloei tot een abrupt einde kwam in 276 met de inname van de stad door de Isauriër Lydios (Waelkens & Mitchell 1988, 57-58). Ook in Cremna zijn er vanuit de epigrafie aanwijzingen van militaire aanwezigheid. Zo kan een inscriptie (IGSK LVII, 14), aangebracht op een mijlpaal, waarschijnlijk in verband gebracht worden met de tocht van Valerianus naar Antiochia in Syria in 255-256, toen hij tegen de Sassanidische Perzen ten strijde trok (Rens 2009, 219). Wanneer we deze aanwezigheid van soldaten in Cremna echter met de muntslag in de desbetreffende periode (fig. 6)

confronteren, wordt duidelijk dat de doortocht van de troepen hier blijkbaar geen bevorderend effect had op de muntslag. Onder Valerianus / Gallienus dook het aangemunte volume namelijk ver onder het stedelijke gemiddelde. In tegenstelling tot de situatie in Antiochia ten tijde van Gordianus III, zorgde de koopkracht van de soldaten in Cremna dus blijkbaar niet voor een verhoogde productie van stedelijke bronsmunten. Anderzijds is voor de regeringen van Trajanus Decius en Aurelianus geen militaire aanwezigheid in de kolonie geattesteerd, en kan deze hypothese hier niet dienen om de pieken in de muntslag te verklaren.

6.2 DE ORGANISATIE VAN AGONES

Een tweede manier om de rijkelijke bronsmuntslag in het derde-eeuwse *Asia Minor* te verklaren, is door de explosieve toename van het aantal *agones* in die periode. In dit geval worden de stedelijke bronsmunten meestal geïnterpreteerd als een middel om de spelen aan te kondigen of te herinneren. De stedelijke autoriteit zorgde als dusdanig niet enkel voor publiciteit voor de *agones*, maar drukten in de iconografie daarenboven hun stedelijk patriotisme en/of loyaliteit aan de keizer uit (Van Nijf 2001, 312; Newby 2005, 247-248, 251). Daarnaast is het echter belangrijk om rekening te houden met de enorme economische voordelen die de organisatie van dergelijke grootschalige *agones* met zich meebracht voor de stad in kwestie, zoals onder andere blijkt uit volgend citaat bij Dio Chrysostomos (*Orationes* 35.16):

"Where the greatest crowd is assembled, there also the most money will flow together." (Klose 2007, 125).

Door de enorme aantallen deelnemers en bezoekers die dergelijke festivals aantrokken uit een wijde omgeving, speelden zij een belangrijke rol op het vlak van de handel. De financiële en logistieke moeilijkheden die transport over land in de oudheid met zich meebracht, zorgden er namelijk voor dat klanten eerder over een lange afstand reisden om bepaalde goederen te kopen dan dat de producten zelf in bulk naar de potentiële klanten getransporteerd werden, alleszins wat betreft dagdagelijkse transacties op kleine

schaal. Het plaatsvinden van een *agon* gaf de lokale boeren en handelaars dan ook de mogelijkheid om hun producten aan de bezoekers te verkopen (Mitchell 1995, 213). Net zoals het geval was bij de aanwezigheid van militaire troepen, moest de stedelijke autoriteit ook in dit geval in voldoende brongeld voorzien dat als wisselgeld op de lokale markt functioneerde. De verantwoordelijke functionaris in kwestie kon er dan voor kiezen om deze munten, die uit noodzakelijkheid voor het draaien van de lokale markt geproduceerd moesten worden, te voorzien van een agonistische iconografie en/of legende.

Figuur 7. Keerzijde van een bronsmunt uit Side, uitgegeven onder keizer Gordianus III. Centraal wordt een tafel met prijsskroon en twee palmtakken afgebeeld. In de legende is de formule "IEPOC" weergegeven. (Nollé 1990, 257, munt 94).

6.2.1 Side onder Gordianus III en Valerianus / Gallienus

De stad Side levert een zeer bruikbare case-study om deze hypothese te testen. Tijdens de regering van keizer Gordianus III werd aan deze Pamphylicse havenstad de toestemming tot het organiseren van een *agon*, meer

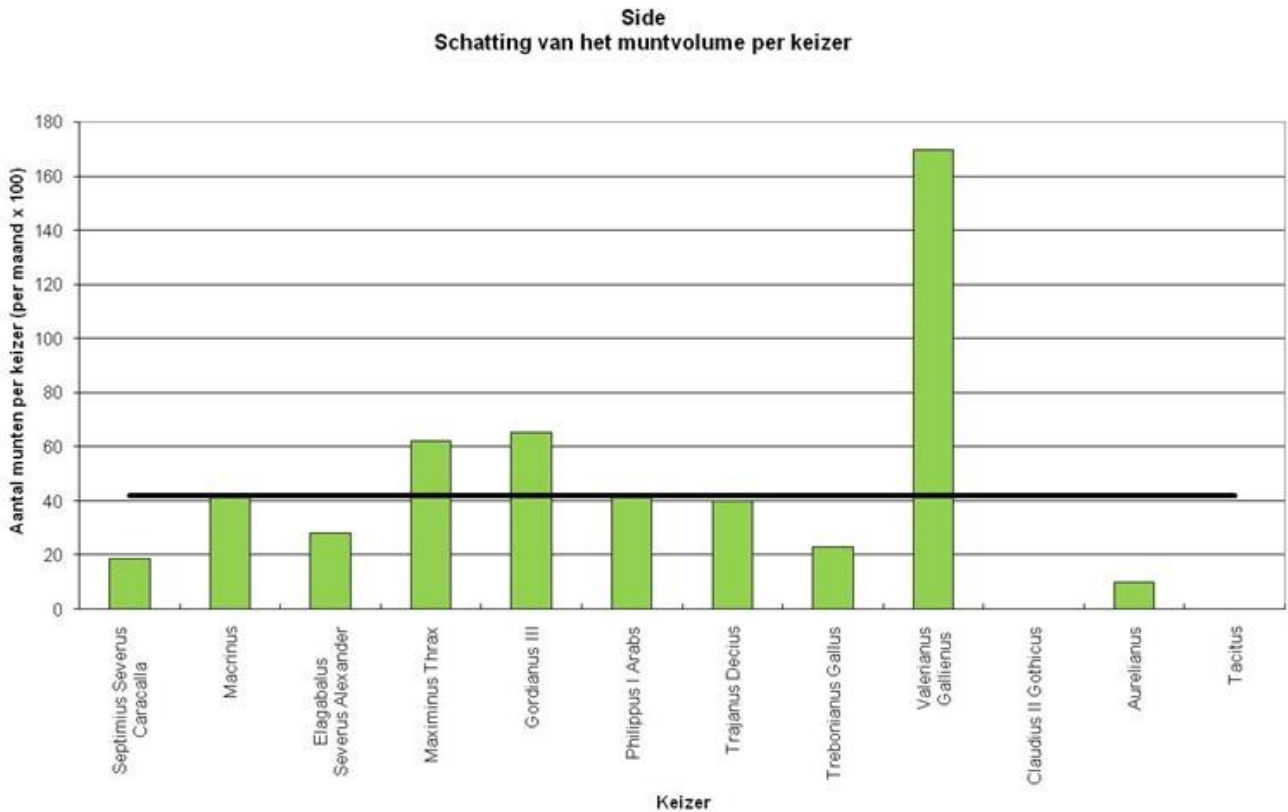
bepaald de *Pythia*, verleend (Weiss 1981). Vanaf dit moment verschijnt dan ook de inscriptie ΔΩPEA (Nollé 1990, 257, Munt 90) op een groot aantal lokale bronsmunten, die verwijst naar de keizerlijke toestemming voor het organiseren van deze spelen. De inscripties ΙCΟΠΥΘΙΟC (*Ibid.*, 257, munt 93), ΙΕΡΟC (SNG von Aulock 4832, 8542; Nollé 1990, 257, munt 92-94) en ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟC (Nollé 1990, 257, munt 94) houden eveneens verband met de viering van de *Pythia*. Daarnaast getuigt ook de iconografie van meer dan de helft van de bronsmunten die onder Gordianus III werden geslagen van een duidelijk agonistische thematiek, via afbeeldingen van tafels met prijskronen en palmtakken (fig. 7).

Ook in latere perioden, meer bepaald tijdens de regeringen van Philippus I Arabs, Trajanus Decius, Trebonianus Gallus en Valerianus / Gallienus werden de *Pythia* te Side nog een aantal keer georganiseerd (Weiss 1981, 315-334, 341-343; Nollé 1990, 258-259; Weiss 1991, 370-374; Nollé 2001, 451-452). Het privilege van het toekennen van een dergelijke belangrijke *agon* aan Side heeft uiteraard te maken met het strategische belang van de stad tijdens de regering van Gordianus III. Het was namelijk via deze haven dat de *annona militaris*, die diende als bevoorrading tijdens de veldtochten die Gordianus III tegen de Perzische Sassaniden ondernam, richting Syrië en de oostgrens werd verscheept. Om de blijvende steun en hulp van de stad te garanderen,

gaf Gordianus III de toestemming tot het organiseren van prestigieuze *Pythia*. Zo kon Side zijn positie als belangrijkste stad van Pamphylië bevestigen ten opzichte van zijn buurcentra, met de andere havenstad Perge als belangrijkste concurrent (Weiss 1981, 340-341; Klose 2007, 130-132). De viering van deze spelen verklaart mogelijk de aanzienlijke bronsaanmunting te Side onder Gordianus III (fig. 8). Het blijft echter wel de vraag waarom het volume van de muntslag in de daaropvolgende regeringen van keizer Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus echter opnieuw onder het gemiddelde dook, terwijl gelijkaardige *hieroi* ook onder deze heersers georganiseerd werden.

Tijdens de regering van Valerianus / Gallienus werden naast deze *Pythia* (BMC Pamphylia 99; SNG Paris 913) ook de zogenaamde *Agon Mystikos* (BMC Pamphylia 118; SNG Paris 914, 932; SNG von Aulock 4846; Nollé 1990, 257, munt 98) heringericht, die reeds onder keizer Hadrianus aan de stad geschonken was, en werden *Olympia* (Atlan 1976, 49, nr. 133) gevierd. Naast de namen van de festivals getuigt ook de munticonografie (BMC Pamphylia 118; SNG Paris 880, 887, 909, 914, 925, 932, 936; SNG von Aulock 4846, 8850; Nollé 1990, 257, munt 97, 99), bijvoorbeeld via afbeeldingen van tafels met prijskronen en palmtakken, van de organisatie van deze *agones* (fig. 9) (Weiss 1981, 336-337; Nollé 1987, 254; Nollé 1990, 258).

Figuur 8. Grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Side in de derde eeuw.

Figuur 9. Keerzijde van een bronsmunt uit Side, uitgegeven onder keizer Valerianus / Gallienus. Centraal is een tafel met prijskroon en palmtak afgebeeld. Aan weerszijden van de kroon ligt een geldbeugel (Nollé 1990, 257, munt 97).

Ook hier kan de inrichting van dergelijke festiviteiten verklaard worden door de belangrijke rol die Side speelde in de logistieke organisatie van de rijksverdediging tijdens de Perzische en Gotische invallen onder keizer Valerianus / Gallienus. Naast het feit dat de haven nog steeds instond voor de bevoorrading van de troepen aan het oostelijke front, werd de stad nu hoogstwaarschijnlijk ook gebruikt voor het tijdelijke verblijf van militaire eenheden, die via Pamphylië richting Syrië trokken. Om de loyaliteit van de stad ten opzichte van de Romeinse staat in dergelijke cruciale oorlogsfase niet in gevaar te brengen, trachtte keizer Valerianus de sympathie van de stedelingen te winnen door hen een

tweede *agon hieros* toe te kennen (Weiss 1981, 336-337). Het feit dat tijdens de regering van Valerianus / Gallienus zowel de *Pythia, Olympia* als de *Agon Mystikos* plaatsvonden, verklaart dan ook mogelijk de enorme piek in de muntslag die Side op dat moment bereikte (fig. 8) en die maar liefst 32% van het totale aangemunte volume in Pisidië en Pamphylië uitmaakte (fig. 3). De stad werd namelijk door het plaatsvinden van drie grootschalige festivals mogelijk tweemaal verplicht tot een verhoging van de productie van kleingeld, om aan de toegenomen koopkracht op de lokale markt tijdens dergelijke feestelijkheden te kunnen beantwoorden.

Uit dit laatste voorbeeld blijkt overigens dat kortstondige of permanente militaire aanwezigheid en de organisatie van festivals kennelijk met elkaar in verband konden staan (zie ook Mitchell 1995, 213). Dit heeft echter eveneens implicaties voor de interpretatie van de evolutie in de stedelijke bronsaanmunting. Het is immers mogelijk dat beide gebeurtenissen gelijktijdig plaatsvonden. Misschien werden de *agones hieroi* gevierd op het moment dat de troepen, al dan niet in het gezelschap van het keizerlijke hof, de stedelijke centra bezochten en traden de soldaten zelf als deelnemers en toeschouwers op. Hun aantallen werden daarnaast aangevuld met bezoekers uit het omliggende gebied en samen zorgden zij voor een enorme toename van het aantal kopers op de lokale markt. Daarnaast is het mogelijk dat de *agones* zeer kort voor of na het bezoek van de militaire troepen doorgingen, afhankelijk van wanneer de keizer

het recht tot organisatie verleende. Dit impliceert dat de lokale markt binnen een beperkt tijdsinterval maar liefst twee maal met een grootschalige toename van de koopkracht geconfronteerd werd. Op die manier is het niet zeker of het de militaire aanwezigheid of de organisatie van spelen is die de opbloei van de lokale economie en daaruit volgende toename in de lokale bronsmuntslag te Side onder Gordianus III en Valerianus / Gallienus verklaart, maar is het de combinatie van deze aspecten die als hypothese naar voren geschoven moet worden.

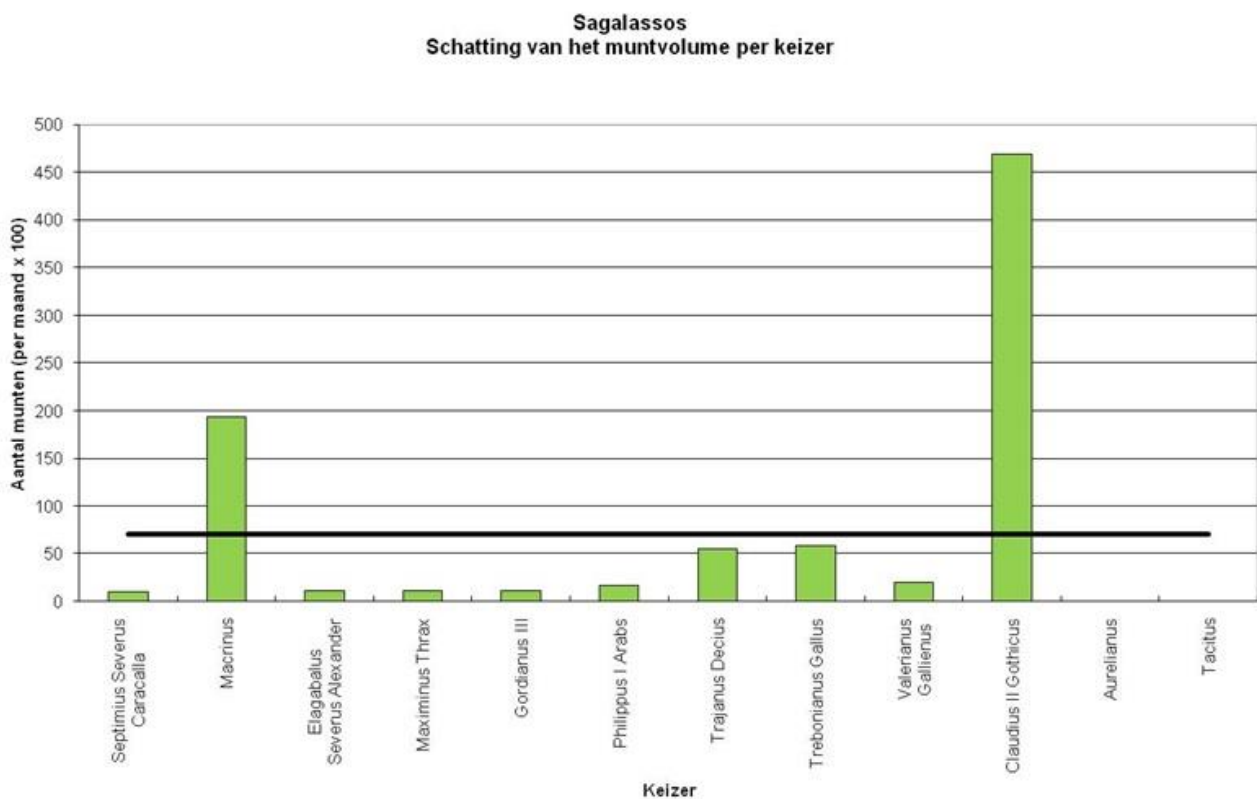
6.3 DE GRAAD VAN URBANISATIE

Een mogelijke derde verklaring voor de evolutie en schaal van de lokale bronsmuntslag wordt gegeven door C. Katsari, en verwijst naar de graad van urbanisatie van de producerende stad in kwestie (Katsari 2008, 244-263; Katsari 2011, 219-220). Samengevat gaat zij er van uit dat sterk ontwikkelde stedelijke centra door een dito lokale markt gekenmerkt werden en dan ook een grotere voorraad aan kleingeld dienden te produceren om het economische leven draaiende te houden.

Wanneer men de onderzoeksresultaten confronteert met deze hypothese, lijkt ze over het algemeen inderdaad te kunnen gelden voor de derde-eeuwse bronsmuntslag in de regio van Pisidië en Pamphylië. Wat betreft het aantal geproduceerde munten, blijkt uit de kwantificatie ten eerste dat het volume in grote en middelgrote steden als Side, Perge en Sagalassos veel hoger te liggen dan in kleine centra als Colbasa, Palaeopolis en

Magydos. Daarnaast ligt logischerwijs het aantal muntateliers veel hoger in het sterk geürbaniseerde Pisidië, waar voor de derde eeuw een totaal van 29 centra actief is, dan in het minder verstedelijkte gebied van Pamphylië, waar hoogstens 6 centra munt sloegen. Een meer gedetailleerde studie van de resultaten toont echter aan dat ook deze hypothese onmogelijk als volledige verklaring kan gelden. Zo toont de stad Sagalassos, tijdens het

Romeinse principaat één van de belangrijkste centra binnen Pisidië, inderdaad een hoge derde-eeuwse muntproductie in vergelijking met het regionale gemiddelde. Wanneer men echter de data in detail bekijkt, wordt duidelijk dat deze waarde voornamelijk veroorzaakt wordt door twee pieken in de aanmunting, met name ten tijde van keizer Macrinus en keizer Claudius II Gothicus (fig. 10).

Figuur 10. Grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Sagalassos in de derde eeuw.

Ondanks het sterk geürbaniseerde karakter van de stad, was de muntslag tijdens het grootste gedeelte van de derde eeuw echter zeer gering. Andere belangrijke steden zoals het Pamphyliche Phaselis gingen daarenboven op geen enkel moment in de derde eeuw over tot actieve bronsaanmunting. Het omgekeerde

fenomeen is zichtbaar in de kleinere centra Prostanna en Seleuceia, die ondanks hun beperkte belang toch een aanzienlijke piek in hun muntproductie bereiken tijdens de regering van keizer Claudius II Gothicus. Kortom: terwijl een aantal kleinere centra in bepaalde perioden aanzienlijke muntvolumes produceerden, leken enkele belangrijke

steden eerder op geringe schaal munt te slaan of zelfs volledig van productie af te zien. Ook de factor van urbanisatie kan dus niet gebruikt worden om de aanmuntingspolitiek van de steden en de regio eenduidig te verklaren.

6.4 MOGELIJKE EXTERNE VOORRADEN AAN KLEINGELD

Tot hier toe is het duidelijk dat de drie voorgaande hypothesen elk hun waarde hebben, maar geen van allen gebruikt kunnen worden om het volledige mechanisme uit te leggen achter de beslissing van een stad om de lokale bronsmuntslag al dan niet te intensifiëren. In een aantal gevallen gingen sterk geürbaniseerde centra niet tot aanmunting over, ondanks een toename van koopkracht op de lokale markt, bijvoorbeeld ten gevolge van de aanwezigheid van troepen of de organisatie van *agones*. Andere steden bleken dan weer wel hun muntproductie op te drijven op momenten dat hier in het historisch of archeologisch bestand geen aantoonbare reden voor aanwezig is. Het is dan ook van belang een eigen, vierde hypothese toe te voegen die de circulatiepatronen van het bronsgeld in beschouwing neemt.

Vroegere studies (zie voornamelijk Jones 1963; Callu 1969; Howgego 1985; Johnston 2007) leidden tot twee belangrijke inzichten met betrekking tot de circulatie van de bronsmunten. Enerzijds bleken de stedelijke munten over de stadsgrenzen heen aanvaard te worden en als dusdanig binnen een regionale radius te circuleren. Anderzijds verduidelijkte de studie van muntschatten dat de circulatieduur van een bepaalde

muntreeks niet tot de regering van uitgifte beperkt was. De combinatie van beide aspecten zou kunnen verklaren waarom steden niet altijd het initiatief tot eigen aanmunting namen. Wanneer men bijvoorbeeld de derde-eeuwse evolutie van de muntproductie te Cremna in detail bekijkt (fig. 6), ziet men dat de terugval in de muntslag tijdens de regering van Valerianus / Gallienus werd voorafgegaan door een zeer actieve productiefase onder keizer Trajanus Decius en Trebonianus Gallus. Mogelijk had de stad dan ook nog voldoende voorraad aan kleingeld uit vorige perioden op het moment dat militaire troepen van Valerianus / Gallienus (zie *supra*) de stad bezochten. Wat de situatie in Side onder respectievelijk Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus betreft (fig. 8), werd de stijgende vraag naar kleingeld tijdens het vieren van de *agones* (zie *supra*) mogelijk opgevangen door voorhanden zijnde munten uit de ruimere regio te gebruiken. Wanneer men immers de algemene evolutie van de muntproductie in Pisidië en Pamphylië bekijkt, blijkt dat er tijdens de heerschappij van de drie keizers in kwestie inderdaad meer dan gemiddeld werd aangemunt. Mogelijk maakte Side dan ook gebruik van de bronsmunten van de naburige steden Perge, Attaleia en Aspendos, die respectievelijk ten tijde van Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus een piek in de stedelijke muntslag bereikten.

6.4.1 *Sagalassos*

Uiteraard kan deze interpretatie niet bevestigd worden zonder gedocumenteerde vondstcontexten. Men

kan immers nooit met zekerheid vaststellen of munten uit een bepaalde stad ook in andere centra gebruikt werden indien niet bekend is waar ze werden teruggevonden. Daarenboven kunnen ook enkel uitspraken gedaan worden over de circulatieduur via goed gedocumenteerde contexten. In de volgende paragraaf volgt een korte studie van de opgravingsvondsten uit het Pisidische Sagalassos, om als dusdanig binnen deze stedelijke context na te gaan of de beschikbaarheid van bronsmunten uit andere centra inderdaad in verband staat met de evolutie in de stedelijke productie.

Om na te gaan of de beschikbaarheid van bronsmunten uit andere centra of vorige periodes inderdaad in verband staat met de evolutie van de stedelijke productie, werd een analyse gemaakt van de derde-eeuwse muntvondsten te Sagalassos, opgegraven tijdens de campagnes uitgevoerd tussen 1990 en 2012⁷ (Scheers 1993a; Scheers 1993b; Scheers 1995; Scheers 1997; Scheers 2000; identificaties Penningkabinet – Koninklijke Bibliotheek van België). Deze resultaten moeten echter als voorlopig beschouwd worden, aangezien de identificaties vanaf de

campagne van 2005 nog niet definitief zijn. Wat ten eerste het hergebruik van munten uit een voorgaande periode betreft, wordt de lange circulatieduur van bronsmunten in *Asia Minor* bevestigd door het feit dat de meeste derde-eeuwse bronsmunten afkomstig zijn uit latere Romeinse contexten (Scheers 1993a, 201-202; Scheers 1993b, 256-257; Scheers 1995, 318-320; Scheers 1997, 343-350; Scheers 2000, 533-543; Poblome 2008, 198, 205). Wel moet men rekening houden met het feit dat het hier vaak om erosie- of opvullingslagen gaat, wat de chronologische relevantie van de munten sterk doet verminderen. Toch kan men over het algemeen stellen dat wanneer in een bepaald tijdsinterval grote aantallen munten werden geproduceerd, deze voorraad ook in latere perioden aan de nood aan kleingeld kon voldoen. Ten tweede was het mogelijk een aantal patronen te herkennen betreffende de herkomst van de bronsmunten (fig. 11).

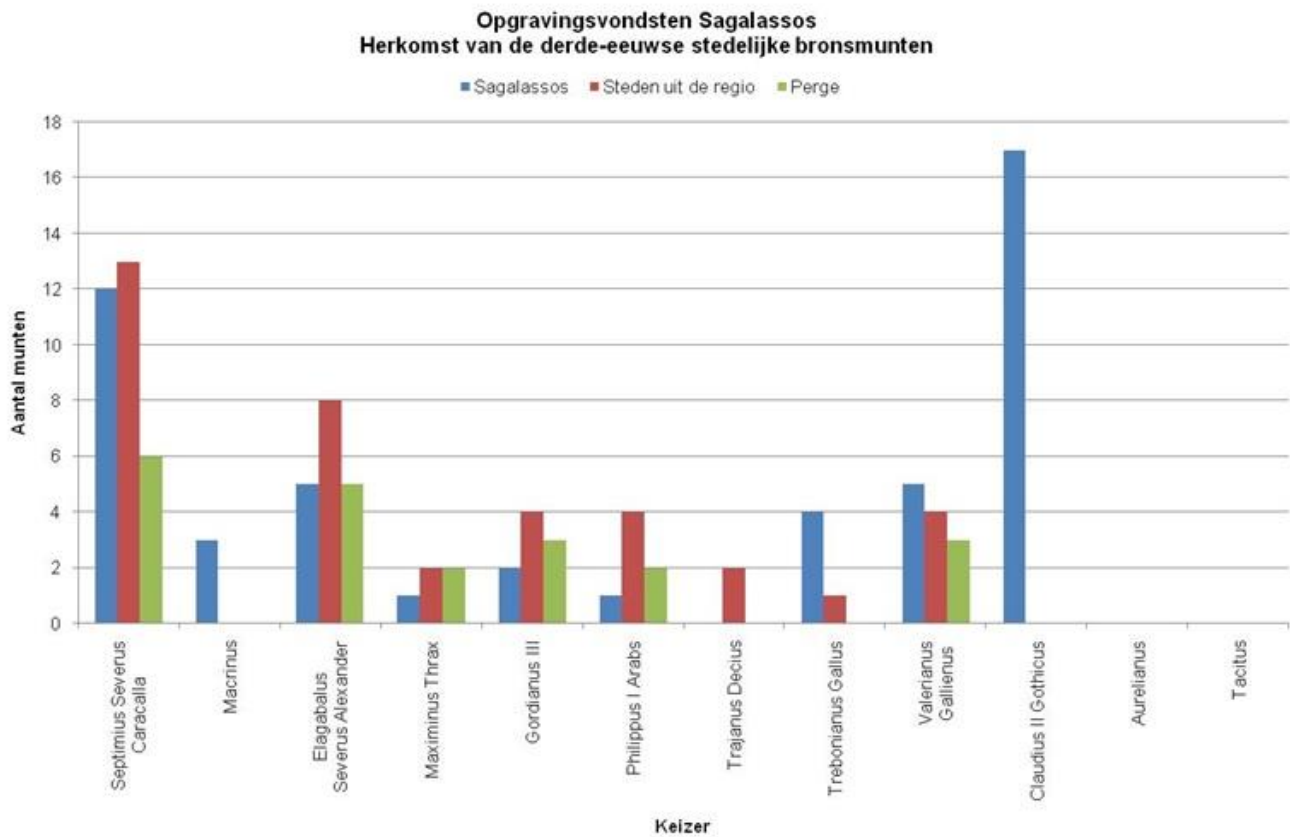
Van de 88 derde-eeuwse munten waren er in totaal 50 afkomstig uit Sagalassos zelf en 38 uit andere steden. Tijdens de regeringen van Elagabalus / Severus Alexander, Maximinus Thrax, Gordianus III, Philippus I Arabs en Trajanus Decius, wanneer de muntproductie te Sagalassos relatief laag bleef, circuleerden kennelijk voornamelijk munten uit andere steden. Opvallend is dat het overgrote deel van de 'vreemde' bronsmunten gevonden te Sagalassos uit één centrum, met name het Pamphylicse Perge, afkomstig is (fig. 11). Dit fenomeen is symptomatisch voor de belangrijke relatie die tijdens het

---

7 De munten van de jaren 2000 tot 2004 werden eveneens door Prof. em. Scheers geïdentificeerd. De munten gevonden tijdens de campagnes vanaf 2005 tot op heden, worden geïdentificeerd in het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België door Fran Stroobants en Johan van Heesch. De publicatie van deze muntvondsten volgt in de nabije toekomst.

principaat tussen Perge en Sagalassos bestond en ook in de wederzijdse uitwisseling van andere materiaalcategorieën tot uitdrukking kwam. Zo werden bijvoorbeeld relatief grote hoeveelheden van de lokale *Sagalassos red slip ware* geëxporteerd te Perge, voornamelijk

tijdens de vroege keizertijd, en werd in Sagalassos een type van tafelwaar met loodglazuur geïmporteerd dat sterke overeenkomsten met aardewerk uit Perge vertoonde (Poblome & Waelkens 2003, 181; Poblome 2008, 206-207).

Figuur 11. Grafische weergave van de vergelijking van het aantal munten uit Sagalassos met het aantal munten uit de steden in de regio en met het aantal munten uit Perge per keizer, uitgevoerd voor de derde-eeuwse opgravingsvondsten uit Sagalassos.

Met deze beperkte studie als uitgangspunt, kan men besluiten dat in perioden met slechts een beperkte muntproductie te Sagalassos zelf, het kleingeld hoofdzakelijk afkomstig was van externe centra. Voornamelijk Perge speelde in de derde eeuw een belangrijke rol als 'muntleverancier'. Het is pas wanneer de externe voorraad aan kleingeld een terugval kende in de directe omgeving, zoals het geval was tijdens de korte regering van

keizer Macrinus en onder keizer Claudius II Gothicus, dat de stedelijke overheid te Sagalassos zich genoodzaakt zag hun aanmunting aanzienlijk op te voeren om de lokale markt draaiende te houden.

Figuur 12. Bronsmunt uit Sagalassos, uitgegeven onder keizer Claudius II Gothicus. De afbeelding op de keerzijde toont een lopende mannelijke figuur met helm. In de linkerhand draagt hij een fakkel, in de rechterhand een lans (SNG von Aulock 5202; munt collectie Penningkabinet).

Dat de stad Sagalassos (fig. 10), samen met de nabijgelegen centra Prostanna, Seleuceia, Selge en Antiochia, nog tot dergelijke rijkelijke bronsaanmunting overging tijdens de regering van Claudius II Gothicus, heeft volgens R. Cluett te maken met het feit dat het strategische zwaartepunt tijdens de Gothische inval te Side (Dexippos 100.F.29) naar het Pisidische binnenland zou verplaatst zijn. Binnen dit kader zou het meest zuidelijk gelegen Selge, dat relatief goed beschermd werd door bergkammen, dienst hebben gedaan als verdedigingslinie en als basis gediend hebben voor een tegenoffensief over land. Sagalassos en de nabijgelegen steden Seleukeia en Prostanna traden op als verzamelplaatsen van de militaire troepen en het noordelijke Antiochia bood in geval van nood een defensieve uitwijkmogelijkheid. Zodoende groeiden deze centra uit tot de logistieke spil van de campagnes die Claudius II Gothicus tegen de Goten ondernam en zorgde de militaire aanwezigheid voor een belangrijke stijging in de muntproductie. De belangrijke rol die deze steden speelden binnen de

keizerlijke strategie wordt in Sagalassos weerspiegeld in de *homonoia* of het symbolische verbond dat de stad met Rome sloot. Naar dit verbond wordt in inscripties (bijvoorbeeld IGR III.350-353) vaak met de formule "πρωτη Πισιδων φιλης και συμμαχου Ρωμαιων", "de eerste stad van Pisidia, vriend en bondgenoot van de Romeinen" en in de muntslag (BMC Pisidia 59; SNG Paris 1857-1859; SNG von Aulock 5208-5209) met de legende 'ΡΩΜΑΙΩΝ' verwezen (Cluett 2001, 389-390). Ten slotte kan hieraan toegevoegd worden dat ook de munticonografie in een aantal zeldzame gevallen een duidelijk militaire iconografie vertoonde, zoals het geval was bij een muntreeks uit respectievelijk Sagalassos (fig. 12) en Prostanna (fig. 13). Of deze theorie inderdaad een grond van waarheid bevat, zal echter nog verder dienen aangetoond te worden.

Figuur 13. Bronsmunt uit Prostanna, uitgegeven onder keizer Claudius II Gothicus. De afbeelding op de keerzijde toont de oorlogsgod Ares. In de linkerhand houdt hij een schild en speer vast, met de rechterhand leunt hij op een zwaard. (SNG Paris 1725).

6.5 INTERPRETATIE VAN DE REGIONALE STANDAARD

Over het algemeen kunnen we voor Pisidië en Pamphylië besluiten dat, wanneer de vraag naar kleingeld op de lokale markt toenam, steden mogelijk pas zelf tot aanmunting overgingen wanneer de stijgende vraag niet kon beantwoord worden door muntvoorraden uit voorgaande perioden of uit andere steden te gebruiken. Dit verklaart min of meer het onregelmatige aanmuntingspatroon in Pisidië en Pamphylië, in die zin dat steden perioden van intense productie afwisselden met periodes waarin weinig of geen stedelijke munten werden uitgegeven, afhankelijk van het feit of nabijgelegen centra al dan niet een periode van aanzienlijke aanmunting doormaakten. Op deze manier werd een soort van evenwicht bereikt en ontwikkelde zich kennelijk een soort regionaal netwerk van muntproductie te Pisidië en Pamphylië. Via dit netwerk was de regio verzekerd van een voldoende voorraad aan kleingeld om de stijgende vraag op te vangen die het gevolg was van haar grote strategische belang, en dit tot ver in de derde eeuw. Dat in Pisidië en Pamphylië, in tegenstelling tot de overige Oost-Romeinse steden, ook nog op grote schaal tot muntproductie werd overgegaan tijdens de regering van Claudius II Gothicus, Aurelianus en Tacitus, is het gevolg van het feit dat de regio ook toen nog een cruciale rol speelde in de keizerlijke militaire en logistieke belangen. Het systeem functioneerde totdat de lokale muntslag uiteindelijk overbodig en niet meer winstgevend werd, zowel voor de uitgevende elite, die zich als

gevolg van de “*second wave of Romanisation*” steeds minder voor stedelijke aangelegen interesseerde, als voor stad op zich, ten gevolge van de groeiende toevloed aan ontwaarde *antoniniani* (zie *supra*). Wanneer de voordelen van zelf-representatie en monetair gewin stilaan verdwenen, groeide de stedelijke muntslag uit tot een soort niet-wenselijke noodzaak en verdween deze dan ook volledig tijdens de regering van keizer Tacitus.

7 Besluit

De hier voorgestelde studie had tot doel om enerzijds de regionale evoluties in de lokale bronsaanmunting te Pisidië en Pamphylië voor de derde eeuw n.C. in kaart te brengen en anderzijds de schommelingen in de muntproductie te verklaren. Dit gebeurde aan de hand van enkele stedelijke case-studies waarin het numismatisch materiaal geconfronteerd werd met de ruimere archeologische en historische context. Het werd duidelijk dat zich geen duidelijke stijgende of dalende trend in de muntproductie aftekende, zowel wat betreft het geproduceerde volume als het aantal actieve ateliers. Daarenboven was een belangrijk deel van de regionale muntproductie tijdens een bepaalde regering meestal geconcentreerd in één centrum. De studie van de urbane contexten toonde aan dat enerzijds de aanwezigheid van militaire troepen en anderzijds de organisatie van *agones*, die beide sterk toenamen in het derde-eeuwse Pisidië en Pamphylië en in een aantal gevallen ook gelijktijdig voorkwamen, vaak verantwoordelijk

waren voor de toename in de stedelijke muntproductie. Deze hypothesen kunnen echter niet het volledige mechanisme achter de aanmunting verklaren. De derde-eeuwse opgravingsvondsten uit Sagalassos maakten duidelijk dat steden enkel hun muntproductie aanzienlijk opdreven indien ze niet konden terugvallen op externe voorraden aan kleingeld uit voorgaande perioden of naburige centra. Doordat op die manier een systeem ontstond waarin steden afwisselend hun muntproductie opdreven, was de regio verzekerd van een voldoende voorraad aan kleingeld om de stijgende vraag op te vangen tot ver in de derde eeuw,

en dit tot de lokale muntslag uiteindelijk overbodig en niet meer winstgevend werd.

Dankwoord

Mijn dank gaat uit naar mijn promotor, prof. dr. Johan van Heesch voor de uitstekende begeleiding bij alle stadia van dit onderzoek. Daarnaast een woord van dank aan prof. dr. Jeroen Poblome en dr. Constantina Katsari die steeds bereid waren als specialisten ter zake mijn vragen te beantwoorden. Ten slotte wens ik ook mijn collega Céline Ben Amar te bedanken voor het nalezen van het artikel.

Bibliografie

- ATLAN S. 1976: *1947-1967 yılları Side kazıları sırasında elde edilen sikkeler*, Ankara.
- BRANDT H. 2005: *Lycia et Pamphylia. Eine römische Provinz im südwesten Kleinasiens*, Mainz.
- BROWN P. 1971: *The World of Late Antiquity AD 150 – 750*, Londen.
- BURNETT A. 2004: *Coinage in the Roman World*, Londen.
- BUTCHER K. 1988: *Roman Provincial Coins. An Introduction to the Greek Imperials*, Londen.
- CALLU J.-P. 1969: *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Parijs.
- CASEY J. 1986: *Understanding Ancient Coins. An Introduction for Archaeologists and Historians*, Londen.
- CLUETT R. 2001: The end of the Greek Imperials. Old problems and new interpretations. In: DREW-BEAR T., TASLIAN M. & THOMAS C. M. (eds.), *Actes du Ier Congrès International sur Antioche de Pisidie*, Collection Archeologie et Histoire de l'Antiquité 5, Lyon, 385-391.

- DEVIJVER H. 1997: Local elite, equestrians and senators. A social history of Roman Sagalassos, *Ancient Society* 27, 105-162.
- ELTON H. 2008: Military supply and the south coast of Anatolia in the third century AD. In: MITCHELL S. & KATSARI C. (eds.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea, 289-304.
- GRAINGER J. D. 2009: *The Cities of Pamphylia*, Oxford.
- HARL K. 1987: *Civic Coins and Civic Politics in the Roman East*, Berkeley.
- HARL K. 1996: *Coinage in the Roman Economy*, Baltimore.
- HOWGEGO C. 1985: *Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, Londen.
- HOWGEGO C. 1995: *Ancient History from Coins*, Londen.
- JOHNSTON A. 1984: Greek imperial statistics. A commentary, *Revue Numismatique* 26, 240-257.
- JOHNSTON A. 2007: *Greek Imperial Denominations ca. 200-275. A Study of the Roman Provincial Bronze Coinage of Asia Minor*, The Royal numismatic Society Special Publication 43, Londen.
- JONES T. B. 1963: A numismatic riddle. The so called Greek Imperials, *Proceedings of the American Philosophical Society* 107, 308-347.
- KATSARI C. 2003a: The organisation of Roman mints during the third century CE. The view from the eastern provinces, *Classical Ireland* 10, 27-53.
- KATSARI C. 2003b: The statistical analysis of stray coins in museums. The Roman provincial coinage, *Nomismatika Khronika* 22, 47-56.
- KATSARI C. 2005: The monetization of Roman Asia Minor in the third century AD. In: MITCHELL S. & KATSARI C. (eds.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea, 261-288.
- KATSARI C. 2008: The monetization of Rome's frontier provinces. In: HARRIS W. V. (ed.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Oxford, 242-266.
- KATSARI C. 2011: *The Roman Monetary System. The Eastern Provinces from the First to the Third Century AD*, Cambridge.
- KLOSE D. O. A. 2007: Festivals and games in the cities of the east during the Roman Empire. In: HOWGEGO C., HEUCHERT V. & BURNETT A. (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 124-134.

KRYZANOWSKA A. 1970: *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Travaux du centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie polonaise des sciences sous la direction de K. Michalowski 7, Warschau.

LESCHORN W. 1981: Le monnayage impérial d'Asie Mineure et la statistique. In: CARCASSONE C. & HACKENS T. (eds.), *Statistique et numismatique. Table ronde organisée par le Centre de mathématique sociale et de l'École des hautes études en sciences sociales de Paris et le Séminaire de numismatique Marcel Hoc de l'Université Catholique de Louvain, Paris, 17-19 sept. 1979*, Pact 5, Straatsburg, 252-266.

LEVICK B. 1967: *Roman colonies in Southern Asia Minor*, Oxford.

MITCHELL S. 1990: Festivals, games and civic life in Roman Asia Minor. Recensie van: WÖRRLE M. 1988: *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München en van ZIEGLER R. 1985: *Städtisches Prestige und kaiserliche Politik. Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.*, Düsseldorf, *Journal of Roman Studies* 80, 183-193.

MITCHELL S. 1993: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, Oxford.

MITCHELL S. 1995: *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and War*, Swansea.

MITCHELL S. 1999: Greek epigraphy and social change. A study of the Romanization of south-west Asia Minor in the third century AD. In: PANCIERA S. (ed.), *XI Congreso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Atti 2*, Rome, 419-433.

NEWBY Z. 2005: *Greek Athletics in the Roman World. Victory and Virtue*, Oxford.

NOLLÉ J. 1987: 9. Olympia in Side (Pamphyliche Studien 6-10), *Chiron* 17, 254.

NOLLÉ J. 1990: Side. Zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen, *Antike Welt* 21, 244-265.

POBLOME J. & WAELKENS M. 2003: Sagalassos and Alexandria. Exchange in the Eastern Mediterranean. In: ABADIE-REYNAL C. (ed.), *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistique et romaine*, Varia Anatolica 15, Parijs, 179-191.

POBLOME J. 2008: Sherds and coins from a place under the sun. Further thoughts from Sagalassos, *Facta. A Journal of Roman Studies* 2, 193-217.

PRICE S. 1984: *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge.

RAVETZ A. 1964: The fourth-century inflation and Romano-British coin finds, *Numismatic Chronicle* 5, 201-231.

REECE R. 1982: Economic history from site-finds. In: REECE R. (ed.), *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 350-354.

REECE R. 1987: Coin finds and coin production. In: REECE R. (ed.), *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 321-324.

REECE R. 1993: Coins as minted and coins as found. In: REECE R. (ed.), *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 331-334.

REECE R. 1994: The regional study of coin site-finds. In: REECE R. (ed.), *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 258-267.

RENS R. 2009: *De Wederzijdse Beïnvloeding van de Militaire Aanwezigheid en de Economie in Lycië, Pisidië en Pamphylië in de Vroege en Midden-Keizertijd*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven.

SCHEERS S. 1993a: Catalogue of the coins found during the years 1990 and 1991. In: WAELKENS M. (ed.), *Sagalassos I. First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991)*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 5, Leuven, 197-205.

SCHEERS S. 1993b: Catalogue of the coins found in 1992. In: WAELKENS M. & POBLOME J. (eds.), *Sagalassos II. Report on the Third Excavation Campaign of 1992*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 6, Leuven, 249-260.

SCHEERS S. 1995: Catalogue of the coins found in 1993. In: WAELKENS M. & POBLOME J. (eds.), *Sagalassos III. Report on the Fourth Excavation Campaign of 1993*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 7, Leuven, 307-323.

SCHEERS S. 1997: Coins found in 1994 and 1995. In: WAELKENS M. & POBLOME J. (eds.), *Sagalassos IV. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 9, Leuven, 315-352.

SCHEERS S. 2000: Coins found in 1996 and 1997. In: WAELKENS M. & LOOTS L. (eds.), *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 11, Leuven, 509-552.

STROOBANTS F. 2010: *De lokale bronsmuntslag in de regio van Pisidia en Pamphylia tijdens de derde eeuw n.C.*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven.

TALBERT R. J. A. 1985: *Atlas of Classical History*, Londen.

VAN NIJF O. 2001: Local heroes. Athletics, festivals and elite self-fashioning in the Roman east. In: GOLDHILL S. (ed.), *Being Greek under Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*, Cambridge, 306-334.

VANHAVERBEKE H. & WAELKENS M. 2003: *The Chora of Sagalassos. The Evolution of the Settlement Pattern from Prehistoric until Recent Times*, Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 5, Turnhout.

WAEKENS M. 2002: Romanization in the East. A case study. Sagalassos and Pisidia, *Istanbuler Mitteilungen* 52, 311-368.

WAEKENS M. & MITCHELL S. 1988: Cremna and Sagalassus 1987, *Anatolian Studies* 38, 53-66.

WEISS P. 1981: Ein agonistisches Bema und die isopythischen Spiele von Side, *Chiron* 11, 315-346.

WEISS P. 1991: Auxe Perge. Beobachtungen zu einem bemerkenswerten städtischen Dokument des späten 3. Jahrhunderts n. Chr., *Chiron* 21, 353-392.

WEISS P. 1992: Pisidien. Eine Historische Landschaft im Licht ihrer Münzprägung, *Asia Minor Studien* 6, 143-165.

ZIEGLER R. 1996: Civic coins and imperial campaigns. In: KENNEDY D. L. (ed.), *The Roman Army in the East*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 18, Michigan, 119-134.

AFKORTINGEN

BMC = *British Museum Collection*

IGR = *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*

IGSK = *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*

SNG = *Sylloge Nummorum Graecorum*

